

УДК 401.42+415+444.6+808.1

Т. М. Корольова, Г. В. Сивокінь

ПРОСОДИЯ — ВАЖЛИВИЙ КОМПОНЕНТ КОМУНІКАТИВНОЇ СЕМАНТИКИ

У науковій літературі відображено вкрай суперечливі тенденції в підході до дилеми: чи має взагалі інтонація будь-які функції в рамках мовної системи. Аналіз семантичних особливостей просодії в процесі комунікації дає можливість стверджувати, що супрасегментний фонетичний рівень є універсальним феноменом, не можна знайти мову, яка існувала б без цього рівня. У той же час слід урахувувати той факт, що кожна мова має своєю неповторністю у використанні супрасегментних засобів при передачі логіко-семантичних і модально-емоційних відносин при комунікації.

Ключові слова: просодія, інтонація, комунікативна семантика, супрасегментний рівень, акустичні характеристики, перцептивні риси.

В научной литературе отображены крайне противоречивые тенденции в подходе к дилемме: имеет ли вообще интонация какие-либо функции в рамках языковой системы. Анализ семантических особенностей просодии в процессе коммуникации дает возможность утверждать, что супрасегментный фонетический уровень является универсальным феноменом, нельзя найти язык, который существовал бы без этого уровня. В то же время следует учитывать тот факт, что каждый язык имеет свою неповторимость в использовании супрасегментных средств в передаче логико-семантических и модально-эмоциональных отношений при коммуникации.

Ключевые слова: просодия, интонация, коммуникативная семантика, супрасегментный уровень, акустические характеристики, перцептивные черты.

In scientific literature there are extremely contradictory tendencies in treating the dilemma: whether intonation has in general any functions within the linguistic system. The analysis of semantic features of prosody in the process of communication enables to assert that suprasegmental phonetic level is the universal phenomenon, it is impossible to find a language which would exist without suprasegmentics. At the same time it is necessary to take into account the fact that every language is unique in its prosodic structure, thus it has certain facilities

to transmit logical and semantic, modal and emotional relations within communication process.

Key words: *prosody, intonation, communicative semantics, suprasegmental level, acoustic descriptions perceptive characteristics.*

Зростання інтересу до просодії сучасних мовознавців пов'язано як із власне фонетичними потребами (опис просодичної системи як такої і дослідження взаємодії просодичних характеристик із сегментними), так і з новими семантичними завданнями (опис непропозиційної семантики речення, реалізованої через просодію).

У сучасному мовознавстві поряд із терміном «просодія» фонетичні характеристики суперсегментного рівня об'єднуються загальною назвою «інтонація». Слід зазначити, що серед лінгвістів не існує загальновизнаного підходу до поділу двох термінів: інтонація і просодія, що характеризують фонетичну структуру суперсегментних одиниць мовлення. Деякі залишають за просодією тільки коло питань, пов'язаних із системою наголосів, інші вважають термін «просодія» більш широким. Ряд авторів вживає ці терміни як синоніми.

Вітчизняні описи фразової інтонації [1; 2; 3] досі ґрунтувалися на обмеженому інвентарі конструкцій, що відображало уявлення про незначний набір вихідних ознак і їх малі сполучні можливості (такий підхід пов'язаний зі спробою перенести особливості сегментного рівня мовлення — можливість зведення великої кількості звуків до незначного набору фонем — на супрасегментний). Цьому відповідало й уявлення про функціонування інтонаційних одиниць: вони або зв'язувалися з «основними типами висловлювань», або розглядалися як невмотивовані одиниці типу фонем. Такий підхід створює великі труднощі як при фонетичному отождненні конструкцій, так і при її семантичній інтерпретації. Ці труднощі переконливо описані в роботах голландських русистів С. Оде і К. Кейспер [4; 5].

Безперечно, більш продуктивним є підхід, при якому дослідник виходить із функціональної мотивованості інтонації і вважає, що багатство просодичної форми відображає численність інтонаційно висловлюваних значень і різноманіття їх комбінацій. Уявляється неможливим установлення остаточного інвентарю просодем без паралельного дослідження комбінаторики непропозиційних змістів [6].

При цьому саме завдання виявлення інвентарів інтонаційних конструкцій відходить на другий план перед завданням виявлення еле-

ментарних просодичних компонентів і закономірностей їх комбінування при передачі змісту висловлення.

Особливе місце займає проблема функціонально-семантичних характеристик інтонації мовлення. У науковій літературі відображено вкрай суперечливі тенденції не тільки в питанні про кількість і конкретний зміст функцій інтонації, але навіть у підході до дилеми: чи має взагалі інтонація будь-які функції в рамках мовної системи.

Діапазон висловлюваних точок зору поширюється від ствердження про повну відсутність мовних функцій в інтонації до закріплення за нею чітко окресленого списку функцій, що не перетинаються. Так, у роботі [7: 658] повністю заперечується наявність функцій в інтонації на тій підставі, що вона, на думку автора, передає інформацію тільки в разі заперечення логіко-семантичних значень слів (як, наприклад, при вираженні обурення у фразах типу: Дякую! Thank you!); в інших же випадках роль інтонації зведена до мінімальної. Проте переважаючим є підхід, який стверджує функціонально значимий статус інтонації. При цьому більшість дослідників згодні з тією точкою зору, що головна роль інтонації полягає в передачі емоційно-модального ставлення мовця до того, що повідомляється [8: 7–8; 9: 254]. Однак якщо ряд дослідників вважає емоційну функцію інтонації найважливішою в передачі змісту висловлення [10: 7–8], то інші взагалі виключають її зі сфери лінгвістики [11: 169–175; 12: 7; 13: 112]. Обґрунтовуючи першу точку зору, В. А. Артемов стверджує, що основна функція інтонації полягає у вираженні почуттів, волі, без елементів яких немислима комунікація [14: 13]. Він підкреслює, що синтаксис майже не має засобів кодування модальної, емоційно-вольової інформації. Цю роль виконує лексика та інтонація [14: 12].

Констатуючи важливість емоційно-модальної функції інтонації, деякі дослідники абсолютизують цю роль, вважаючи її не тільки первинною, а і єдиною. На противагу такому підходу, існує точка зору, яка стверджує, що інтонація виконує в основному граматичну функцію [15: 171; 6: 112; 16: 169].

Сьогодні більшість фонетистів сходиться на думці, що інтонації притаманні обидві зазначені функції. Однією з перших робіт, де роль інтонації висвітлюється у зв'язку з її можливостями передавати синтаксичні значення, є дослідження В. А. Артемова [17]. Синтаксичні призначення інтонації він ділить на два типи:

а) членування речення на синтагми, відповідне його осмисленню мовцем залежно від ситуації спілкування;

б) забезпечення синтаксичного зв'язку між частинами речення, що відображає логічні плани і логічну модальність судження.

Сюди належать інтонаційні конструкції, що оформлюють причинно-наслідковий, умовний зв'язок, інтонація протиставлення, порівняння, визначеності / невизначеності, введення думки та ін.

Подальша конкретизація й узагальнення значень граматичної функції інтонації привела різних дослідників до виділення з неї двох [18], трьох [2: 169], чотирьох [19: 8; 3: 18–23] автономних функцій. Розбіжності у поглядах вчених на принципи класифікації функцій інтонації викликані насамперед тим фактом, що саме поняття «функція» неоднозначно трактується в сучасному мовознавстві. Це призвело до створення різноманітних за принципами і нерівноцінних за змістом систем класифікації функцій інтонації. Різні автори пропонують виділяти: емоційну і інтелектуальну [9]; вербальну і голосову [10]; логічну й акцентуючу [7]; емоційну, емпатичну і фізіологічну [20] та ін. функції інтонації.

Серед численних підходів до питання про функціональне різноманіття інтонації, безсумнівно, виділяється усталений у вітчизняній лінгвістиці [21; 2; 3] принцип класифікації функцій інтонації, який відрізняється внутрішньою логікою і системним характером. Він базується на обґрунтованому Л. Р. Зіндер трактуванні терміна «мовна функція». Відповідно до цього трактування до числа основних функцій інтонації повинні бути включені такі: інтелектуально-логічна функція (членування на синтагми, зв'язок між синтагмами, акцентне виділення елементів синтагм), функція розрізнення комунікативних типів (ситуацій) висловлювання, функція передачі модально-емоційних відносин.

Слід зазначити, що в інтонаційній побудові мовлення існує інформація, яка не входить до складу функцій інтонації в тому розумінні терміна «мовна функція», яке прийнято в цій роботі. Це соціолінгвістичні характеристики та індивідуальні особливості мови, фоностилестичні різновиди мовного спілкування і багато інших. Зрозуміло, наскільки важлива роль інтонації в передачі названої інформації, проте «мовних категорій тут немає, а значить, немає і мовних одиниць» [3: 24].

Характер відносної незалежності основних функцій інтонації та їх взаємозв'язок виявляються, по-перше, за їх здатністю формувати самостійні змістові одиниці, по-друге, за інвентарем тих просодичних одиниць, які найчастіше реалізують функціональне навантаження інтонації, а також кількісним вираженням фонетичних параметрів. Це особливо важливо, якщо врахувати різноплановість аспектів цих функцій. Частина з них (диференціація комунікативних типів, емоційна і модальна функції) більшою мірою співвіднесена зі змісторозрізнавальним аспектом функцій інтонації, а інша частина (членування на синтагми, зв'язок синтагм, актуальне членування) — реалізує разом із змісторозрізнавальною функцією інший функціональний аспект — бере участь в організації внутрішніх систем мовного ладу, не пов'язаних безпосередньо з будь-якими одиницями плану змісту.

Як відомо, інтонація виконує і структурні функції, маркуючи фази розгортання тексту, місце репліки в інтеракції і семантико-граматичне групування текстових одиниць.

Великій кількості комбінацій змістовних характеристик інтонації відповідає велика кількість просодичних комбінацій, які їх виражають. Багатству просодичних характеристик відповідає різноманітність їх функцій. Просодія символічна за своєю природою: значення кожної просодичної ознаки виражають ті чи інші категоріальні опозиції, причому, як правило, дуже абстрактні.

У цьому зв'язку доречно послатися на аналіз тональних огласовок ілокуцій [22], який показує справедливість такого підходу і неможливість передбачити тон оформлення висловлювання на основі членування на «основні типи висловлювань»: оповідне, запитальне і спонукальне. Релевантними для тональної огласовки речення (а вона відображає фазову інтерпретацію ілокутивної дії) виявляються чотири характеристики зі списку Серля, відповідно до якого прийнято розгляд ілокутивної характеристики висловлювання як багатокомпонентної сутності.

Аналіз та опис інтонаційних засобів мови з позицій фонетичного підходу повинен ґрунтуватися на дослідженні матеріальної сутності просодичних характеристик суперсегментних одиниць мовлення. Як відомо, процес мовної комунікації включає три фази: продукування мовлення (фонація, артикуляція), передача мовленнєвого сигналу у

формі звукових хвиль, які поширюються в пружному середовищі за фізичними законами (акустична фаза), і сприйняття мовленнєвого сигналу слуховою системою людини (перцепція). Тому просодичний опис зв'язного мовлення може здійснюватися шляхом характеристики фізіологічних процесів управління елементами мовленнєвого тракту, аналізу акустичних параметрів коливальних процесів звукового поля, що поширюється в навколишньому середовищі, або вивчення перцептивних процесів сприйняття акустичного сигналу з метою правильного розуміння слухачами інформації, переданої мовцем. Найбільш поширеним є підхід, заснований на описі просодії в термінах перцептивних характеристик мовлення, диференціацію яких у мовленні забезпечують мелодійний компонент, гучність, темп мовлення (включаючи паузи), тембр голосу, фразовий наголос, ритм. Практично кожен із цих компонентів корелює з відповідними характеристиками акустичної і фонаційної фази, хоча говорити про однозначну відповідність між ними не можна.

Слід зазначити, що не всі зазначені компоненти інтонації досить глибоко вивчені. Деяким із них (наприклад мелодиці та наголосу) в науковій та навчальній літературі з фонетики приділяється багато уваги, інші ж (наприклад тембр) вивчені порівняно слабо.

Існує вагома причина, через яку багато дослідників висувають на перший план за ступенем важливості в інтонаційному оформленні мовлення мелодичний компонент [23; 24]. Саме мелодичний компонент інтонації найбільш чітко сприймається на слух і має максимальне функціональне навантаження. Тому, зокрема, для висотних характеристик найраніше була розроблена своя система знаків, що фіксують їх у графічній формі (тонограми). У той же час відображення темпоральних компонентів інтонації до теперішнього часу обмежена, як правило, лише позначенням тривалості пауз. Інформація про силові компоненти зводиться до маркування наголошених складів (хоча ряд авторів користується позначеннями, що відображають гучність мовлення, однак вони не є загальноприйнятими [25: 43]). Тембральні компоненти інтонації зовсім не мають якихось загальноприйнятих позначень, призначених для графічного відображення відповідних просодичних характеристик. При цьому слід зауважити, що навіть мелодичні особливості за допомогою існуючих систем позначень можна відобразити тільки частково, тому що не всі акустичні

характеристики частотних змін мають відповідності у запропонованих системах позначень.

Усі елементи синтагми (передшкала, шкала, ядро і заядерна частина) відрізняються специфікою оформлення висотного компоненту, причому найбільш різко за ступенем обраного висотним компонентом протиставлено всім іншим елементам синтагми ядро.

У ряді робіт робилися спроби прямого співвіднесення тих чи інших типів мелодичного оформлення окремих сегментів синтагми з конкретними семіологічними одиницями. Однак більшість лінгвістів сходиться на думці, що змісторозрізнявальні можливості мелодичного компоненту інтонації реалізуються найчастіше не за рахунок особливостей просодичного оформлення того чи іншого сегмента синтагми, а в результаті взаємодії інтонаційних конструкцій передшкали, шкали і ядра, функціонально пов'язаних у мовленнєвому акті.

Взагалі слід зазначити, що багатофункціональність не тільки мелодійного компоненту інтонації в мовленні, а й усіх інших просодичних компонентів, є природні; цей факт ускладнює виявлення змісторозрізнявальної ролі кожного з просодичних зіставних в плані диференціації логіко-змістових і модальних значень, тому в число аналізованих просодичних характеристик необхідно включити інтонаційні показники різних відрізків мовленнєвого потоку (фрази, її сегментів, окремих звуків).

Щодо інвентарно-таксономічного огляду інтонаційних засобів мовлення, можна з усією визначеністю констатувати наявність істотних відмінностей ступеня інформативності мелодики, гучності, темпу, тембру, ритму і фразового наголосу в плані передачі логіко-змістових та емоційно-модальних значень, а також комплексний характер реалізації названих інтонаційних компонентів у мовленні. Тому важливу проблему становить не тільки вивчення ролі кожного з цих компонентів при реалізації різних лінгвістичних функцій інтонації, але й установлення їх ієрархії, взаємозв'язку і взаємозалежності в мовленні. У даному розділі наводиться лише коротка характеристика компонентів мовленнєвої інтонації.

Таким чином, аналіз особливостей просодії дискурсу дає можливість стверджувати, що супрасегментний фонетичний рівень є універсальним феноменом, не можна знайти мову, яка існувала б без цього рівня. У той же час слід урахувати той факт, що кожна мова

має своєю неповторністю у використанні супрасегментних засобів при передачі логіко-семантичних і модально-емоційних відносин при комунікації.

ПОСИЛАННЯ ТА ПРИМІТКИ

1. Брызгунова Е. А. Звуки и интонация русской речи [Текст] / Е. А. Брызгунова. — М. : Русский язык, 1977. — 280 с.
2. Николаева Т. М. Фразовая интонация славянских языков [Текст] / Татьяна Михайловна Николаева. — М. : Наука, 1977. — 280 с.
3. Светозарова, Н. Д. Интонационная система русского языка [Текст] / Наталия Дмитриевна Светозарова. — Л. : Изд-во ЛГУ, 1982. — 176 с.
4. Оде С. Интонационная система русского языка в свете данных перцептивного анализа [Текст] / Оде С. // Проблемы фонетики. — М., 1995. — Вып. 2. — С. 21–29.
5. Оде С. Перцептивная эквивалентность реализаций типов интонационных конструкций Брызгуновой Е. А. [Текст] / Оде С. // *Studies in Russian linguistics*. Amsterdam, 1992. — Vol. 17. — P. 121–132.
6. Кодзасов, С. В. Проблемы исследования просодии [Текст] / Сандро Васильевич Кодзасов // *Известия академии наук: Серия литературы и языка*. — 2003. — Т. 62. № 4. — С. 44–55.
7. Huldzen L. S. Significant and nonsignificant in intonation [Text] / Huldzen L. S. // *Proc. of the IV Internat. Congress of Phon. Sci.* — 1962. — P. 658–661.
8. Интонация [Текст] / отв. ред. А. И. Чердниченко. — К. : Вища шк., 1978. — 240 с.
9. Pittenger R. E. The first five minutes: a sample of microscopic interview analysis [Text] / Pittenger R. E., Hockett C. F., Danehi J. J. — New York : Martineau, 1960. — IX + 264 p.
10. Berkovits R. Duration and fundamental frequency in sentence-final intonation [Text] / R. Berkovits // *Journal of Phonetics*. — 1984. — № 12. — P. 255–265.
11. Николаева Т. М. Языковые функции интонации и ее лингвистический статус [Текст] / Татьяна Михайловна Николаева // *Вопр. фонологии и фонетики*. — М., 1971. — С. 169–175.
12. Торсуева И. Г. Интонация и смысл высказывания [Текст] / Ирина Георгиевна Торсуева. — М. : Либроком, 2009. — 111 с.
13. Halliday M. A. K. Intonation systems in English [Text] / M. A. K. Halliday // *Patterns of Language: Papers in general, descriptive and applied linguistics* / [Ed. A. Maclestoneish & M. A. Halliday]. — London : Longmans, 1966. — P. 111–133.
14. Артемов В. А. Интонация и просодия [Текст] / Владимир Алексеевич Артемов // *Преподавание иностранных языков в вузах неязыковых специальностей : тезисы докладов*. — Минск, 1971. — С. 17–23.
15. Berkovits R. Duration and fundamental frequency in sentence-final intonation [Text] / R. Berkovits // *Journal of Phonetics*. — 1984. — № 12. — P. 255–265.
16. Halliday M. A. K. The tones of English [Text] / M. A. K. Halliday // *Archivum Linguisticum*. — 1963. — Vol. 15. Fascicule I. — P. 1–28.
17. Артемов В. А. Коммуникативная, синтаксическая, логическая и модальная функции речевой интонации [Текст] / Владимир Алексеевич Артемов // *Материалы*

- коллоквиума по экспериментальной фонетике и психологии речи. — М. : Наука, 1966. — С. 3–22.
18. O'Connor J. D. Intonation of colloquial English [Text] / J. D. O'Connor, Gr. F. Arnold. — London : Western Printing Services Ltd., 1961. — VIII+270 p.
 19. Александрова О. В. Проблемы экспрессивного синтаксиса: На материале английского языка : учеб. пособие [Текст] / О. В. Александрова. — М. : Высш. школа, 1984. — 211 с.
 20. Kingdon R. The Groundwork of English Stress [Text] / R. Kingdon. — L. : Longmans Green and Co., 1958. — 224 p.
 21. Зиндер Л. Р. Общая фонетика [Текст] / Л. Р. Зиндер. — М. : Высшая школа, 1979. — 312 с.
 22. Сёрль Дж. Р. Классификация иллокутивных актов [Текст] / Дж. Р. Сёрль // Новое в зарубежной лингвистике [Вып. 17. Теория речевых актов ; под ред. Б. Ю. Городецкого]. — М. : Прогресс, 1986. — С. 170–194.
 23. Ivohler Klaus J. The linguistic functions of Fo Peaks // Proc.XI-th ICPhS. — Tallin, 1987. — Vol. 3. — P. 149–152.
 24. Searle J. R., Vandervecken D. Foundations of illocutory logic [Text] / J. R. Searle, D. Vandervecken. — Cambridge, 1985. — 227 p.
 25. Дубовский Ю. А. Анализ интонации устного текста и его составляющих [Текст] / Юрий Александрович Дубовский. — Минск : Высшейшая школа, 1978. — 138 с.